

NEOLİBERAL YÖNETİMSELLİK, ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ VE “GİRİŞİMCİ ÖZNE”

*Ezgi ÖREN**

Alınış Tarihi: 01 Aralık 2011

Kabul Tarihi: 30 Aralık 2014

Öz: Neoliberalizm, sosyal bilimciler tarafından, genellikle, deregülasyon, serbestleşme ve özelleştirme başlığı altında toplayabileceğimiz üç ana uygulama ilkesi üzerinde işleyen ekonomi politikaları olarak incelenir. Ancak, neoliberalizm, aynı zamanda, öznelliklerin üretilmesi ve yönetilmesini de içeren, belirli bir norm, yaşam, düşünme ve hissetme biçimiyle ilgili; yeni tip bir “Akıl” olarak yönetimselliktir (M. Foucault). İşte bu kısa teorik çalışmanın ana gayesi, neoliberal yönetimsellik mantığını, değişmekte olan çalışma ilişkileri içerisinde (Post-fordizm), en saf haliyle görünür olan “girişimci öznellik” kavramı üzerinden eleştirel bir analize tabi tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Post-Fordizm, Yönetimsellik, Michel Foucault, Öznellik

NEOLIBERAL GOVERNMENTALITY, LABOR RELATIONS AND “ENTREPRENEURS-OF-THE-SELF”

Abstract: Neoliberalism is usually analyzed with economy policies that comprise three essential application principles: deregulation, liberalization, and privatization. However neoliberalism is also governmentality as a new type of “Reason” related with a particular shape of norm, thinking and feeling which includes producing and administrating the subjectivities (M. Foucault). The aim of this theoretical study is to criticize the perception of neoliberal governmentality through changing labour relations (Post-Fordism) by the means of “entrepreneurs-of-the-self”.

Keywords: Neoliberalism, Post-Fordism, Governmentality, Michel Foucault, Subjectivity.

I. Giriş

Günümüz neoliberal anlayışının oluşumunda, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Friedrich von Hayek ve Milton Friedman gibi liberal ekonomistlerin, her türden devlet müdahalesine olan itirazları önemli paya sahiptir. 1970’lerle birlikte yaşanan küresel ekonomik durgunluk ve kar hadlerindeki düşüş, tüm bu olumsuzlukların baş sorumlusu olarak görülen dönemin sosyal ve ekonomik uygulamalarına yönelik neoliberal eleştirilerin yaygınlaşmasına, her alanda güçlü taraftarlar kazanmasına yol açtı. 1980’lerle birlikte artık sahne, M. Thatcher, R. Reagan, Türkiye’de T.Özal gibi politik liderler için hazır hale geldi. 1990’lardan günümüze kadar olan süreçte ise, neoliberalizmin, ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomiye yön veren bütün kuruluşlar için büyük ölçüde standart olarak kabul gördüğü, tüm beşeri alanlar

* Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü

üzerinde hâkim bir düşünce biçimi konumuna yükseldiği söylenebilir. Bu anlayışın, özellikle de önekindeki yeni'nin kapitalizmin sürekli değişen doğası ve tarihsel dinamizmi içinde ne ölçüde yeni olduğu oldukça tartışmalı olmakla birlikte, neoliberalizm, sosyal bilimciler tarafından genellikle, deregülasyon, serbestleşme ve özelleştirme başlığı altında toplayabileceğimiz üç ana uygulama ilkesi üzerinde işleyen ekonomi politikaları olarak analiz edilir. Bu uygulamalar, kısaca, uluslararası mal, hizmet, işgücü ve finans piyasalarının serbestleştirilmesini; devletin “küçültülerek” ekonomiye ve sosyal hayata daha az müdahale eder hale getirilmesini; ticaret engellerinin azaltılmasını ya da tamamen ortadan kaldırılmasını; kamu kesimine ait işletmelerin özelleştirilmesini; kamu kesimi harcamalarının özellikle de sosyal devlet harcamalarının kısılarak, bütçe açıklarının gelişen yeni finansal araçlar ile kapatılmasını; para arzının daraltılmasını da içeren deflasyonist politikaları ve talepten ziyade ekonominin arz yönüne dair doktriner öğelerin ağır bastığı, yani sermayenin getirisi olan kar mantığının her alanda ön plana çıkarıldığı genel ekonomi anlayışını, aşırı “finanslaşma”yı vb... kapsar. (Streger ve Roy, 2010; Harvey, 2007) Tüm bunlara bağlı neoliberal “kalkınma” modeli ise, temelde, ülkelerin bu “kaçınılmaz” dönüşüme uyum sağlamaları adına “gerekli” tüm toplumsal/siyasal/ekonomik düzenlemeleri (yapısal uyum) hayata geçirerek, öncelikle bütçe ve dış fazla vermeleri, başarılı borçlanmaları (yabancı sermayeyi çekebilmeleri) ve bu borcu yönetebilme becerilerine dayandırılır. (Şenses, 2003; Yeldan, 2002)

Neoliberalizmin, sadece, ticarete, maliyeye, üretim ve bölüşüme vs. ilişkin yukarıda değinilen türden uygulamalar bağlamında hayata geçirilmiş ekonomik ve politik düzen olarak analiz edilmesi gerekli ama tekabül ettiği gerçekliğin tam olarak ortaya konulması bakımından yeterli değildir. Onu, tüm bu türden analizlere bağlı, yavan bir serbest piyasa-devlet müdahalesi karşılığında tanımlanmak da benzeri biçimde eksik ve hatalı olur. Nitekim bu hatalı tutum, örneğin, 2008’de yaşanan mali krizden sonra gerçekleşen devlet müdahalesi sonrasında sıkça yapılan “neoliberalizmin ölümü”, “devletin geri dönüşü” vb. hatalı tespitlere neden olmuştur. Çünkü neoliberalizm, devlet müdahaleciliğinin alternatifi olarak kavramsallaştırılan sorgulanamaz ön kabullere dayanan kendi kendine işleyen, her şeye kadir piyasalara asla indirgenemez. Bilindiği üzere kapitalizm, her döneminde, gerek sermaye birikim sürecine yönelik her türlü engeli yok eden güçlü bir aktör olarak, gerekse de sistemin ihtiyaç duyduğu her türlü hukuksal, yönetsel ve politik düzenlemelerin en önemli örgütleyicisi, koruyucusu, teşvik edicisi ve şimdilerde olduğu gibi “acil durumlarda” bir kurtarıcısı olarak daima bir devlet iktidarına ihtiyaç duymuş, onunla birlikte var olmuştur (Bu konuda devasa bir literatür mevcuttur. Ancak devletlerin icra ettiği ekonomik işlevlerin özlü değerlendirmeleri için bkz. Jessua, 2005: 4. Bölüm, Wallerstein, 2002: 2. Bölüm. Bu bağlamlarda ayrıca, pazar toplumunun doğal bir fenomen olduğu görüşün etkileyici ve klasik bir eleştirisi için Polanyi, 2003; kapitalizmin, pazar ilişkileri üzerinden değil aslen tekeller üzerinden işlediğini, bunun da devlet gücünü gerekli kıldığına dair tarihsel bir analiz için Braudel, 1991 ve farklı devlet

kapasiteleri ve özerkliğinin genel ekonomi ve buna bağlı ekonomik kalkınma için ne denli hayati bir öneme haiz olduğunun karşılaştırmalı bir savunusu için Weiss ve Hobson, 1999 incelenebilir). Dolayısıyla devlet, piyasa düzeninin ne dışında ne karşısında ne de genel ekonomik yapının gölge fenomeni olarak var olan bir “üst-yapı” kurumudur (Marksizm içi klasikleşen bir devlet tartışması için bkz. Miliband, Poulantzas ve Laclau, 1990. Ayrıca Marksist devlet teorilerinin yetkin bir dökümü için bkz. Jessop, 2005: 35-73); aksine tarihsel olarak tüm piyasaları da kapsayan kapitalist sistemin iç koşulunu oluşturur. (Aglietta, 1979: 38vd.) Bu bağlamda, neoliberalizmin en önemli yeniliği, piyasaların müdahalesiz doğal haline bir geri dönüş olmayıp devletler dolayısıyla, dünya çapındaki yeni piyasa düzeninin hukuksal ve politik olarak hayata geçirilmesidir. Devlet yok olmamış veya “küçülmemiş”, sadece hayata geçirilmesine katkıda bulunduğu küresel rekabet ilkesine bütünüyle tabi kılınarak, sistemin yaygınlaşması, desteklenmesi ve “regüle” edilmesine yönelik bir tür “mega şirket”e, başka bir deyişle, büyülü “yönetişim” kavramıyla ifade edilen şirket tarzı, daha esnek ve tamamen araçsal bir yönetime dönüşmüştür. (Saint-Martin, 2000)

Ancak, başta Michel Foucault olmak üzere, çok sayıda düşünürün bize gösterdiği gibi, neoliberalizm sadece yukarıdaki bağlamlarda analiz edilebilecek yeni bir ekonomi politikası ve buna bağlı uygulamalar değil, aynı zamanda bireylerin üretilmesi ve yönetilmesini de içeren, belirli bir norm, yaşam, düşünme ve hissetme biçimiyle ilgili; yeni tip bir “Akıl” olarak yönetimselliktir (*gouvernementalite*). Yeni “hakikatler” inşa eden ve insan varoluşunun bütününe dair tüm sosyal alanları işletme (*management*) tarzı teknikler ile üreten ve yeniden üreten söylemlerin, pratiklerin ve düzeneklerin bütünüdür. Bu bütün, herkese genelleşmiş bir rekabet evreninde yaşamayı buyurur, herkesin birbiriyle iktisadi mücadeleye girmesini emreder, tüm toplumsal ilişkileri piyasa modeline göre düzenler, yeni “girişimci öznellikler” üretir, ilişkisel tutumları yapılandırıp örgütler (Dardot ve Laval, 2012). Dolayısıyla neoliberalizme verilecek yanıt sadece politik iktisat düzleminde değil, öznellikler alanında olmalı, yani özgürlük ve imkânın üretildiği alanları da kapsamalıdır. Çünkü kapitalizmin temelinde öznelğin üretimi yatar; hem belirli bir temayülün oluşturulması hem de buna karşılık öznelğin üretken gücü, servet üretme kabiliyeti açısından. (Read, 2013: 257) Çünkü ekonomik üretim ile öznellik üretimi, çalışma ve etik birbirinden ayrılmazdır (Lazzarato, 2014: 46) ve ekonomi olarak tanımlanan şey, öznellikler ve onun yaşam biçimleri üretilmeden ve denetlenmeden mümkün olmaz (Lazzarato, 2014: 32). Louis Althusser’in de meşhur makalesinde belirttiği gibi, öznelğin üretimi, üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin bir boyutu, dolayısıyla kapitalist üretimin zorunlu bir tamamlayıcısı olan politik tahakkümün en önemli unsurudur (2000: 17-76)

Bu çerçevede, neoliberalizmin eleştirel incelemesi, onu, ekonomik ve politik uygulamalarının başarıları ve başarısızlıkları üzerinden çözümleyen siyasal bir program olarak öne çıkararak değil, asıl olarak, onun etkililiğine, öznelliği ve toplumsal ilişkileri, kısaca yaşamımızı hangi biçim ve araçlar ile

dönüştürdüğüne odaklanmalıdır. Çünkü neoliberalizm salt yeni bir ideoloji olarak değil, ideolojinin koşulları ve etkileri bakımından dönüşüm geçirmiş bir hali olarak anlaşılmalıdır (S. Zizek'in sözleriyle ifade edersek, "neoliberal ideoloji '... "ideolojik olmayan" (ekonomik, siyasi, hukuki, cinsel...) pratiklerin yeniden üretiminin indirgenmez bir uğrağını oluşturan örtük, yarı-"kendiliğinden" ön varsayımlar ve tavırlardan oluşan ele geçmez bir ağ; "toplumsal gerçekliğin" kendisinin kalbindeki "kendiliğinden" ideoloji" gibidir" Zizek, 2011: 62-64). O, sadece siyasal alana, bir devlet idealine değil, insan varoluşunun bütününe dair bir ideolojidir. (Read, 2012: 82-83) Bu noktada, M. Foucault'un iktidarın doğası, yönetimsellik, varolma ve öznellik kipleri üzerine düşünceleri, neoliberalizmi incelediği yazıları, neoliberalizm ile bu yönlü bir yüzleşme için, bizlere eleştirel ve teorik katkılar sağlayabilir. İçinden geçtiğimiz zamanı kavramak ve dönüştürmek için, hakikatin ve özelliğin nasıl üretildiğinin incelenmesi ve bu teorinin tüm toplumsal mücadeleler ile eklenmesi gereklidir. İşte bu kısa teorik çalışmanın ana gayesi, çağdaş kapitalizmin küresel Akli olarak tanımlayabileceğimiz neoliberalizmi, oluş(turul)an yeni tip "girişimci öznellik" boyutunda eleştirel bir analize tabi tutmaktır. Son olarak, bu analizde, çalışma ilişkilerini ana eksene yerleştirmemizdeki sebepleri çok kısaca açıklamak gerektiği kanaatindeyim. Öncelikle, neoliberalizm ve ona eşlik eden toplumun ekonomik örgütlenişindeki değişimlerle birlikte (post-fordizm) artık yaşamın kendisi bir işletme halini almış, çalışma ile çalışma dışı faaliyetler arasındaki sınırlar muğlâklaşmış, öznenin bütün yaşamı çalışmaya ve değere katılmış (Antonio Negri'nin (2001, 2004) terimleriyle üretimin biyopolitikleşmesi), emek ve üretim daha da toplumsallaşmıştır. İkinci olarak, çalışma ilişkileri bağlamında inceleyeceğimiz "girişimci özne" figürü tüm beşeri alanlarda hegemonik bir konuma yükselmiştir. Bu hegemonik öznellik, diğer tüm özellikleri adım adım kendi niteliklerini benimseyecek biçimde dönüştüren bir girdap gibidir. Diğer tür özellikler üzerinde dönüştürücü bir etki yaratması anlamında hâkimdir (Hardt ve Negri, A, 2004: 121-123). Nicel olarak olmasa bile nitel açıdan hegemonik olup topluma, kendine doğru bir eğilim dayatan bu yeni tip neoliberal özelliğin, günümüzde artık her bireyin kişisel ve toplumsal yaşantısını dönüştürmeye başladığına tanıklık ediyoruz. Bu özelliğin ve buna bağlı neoliberal yönetimsellik mantığının, tüm veçheleriyle ve en saf halde görünür olduğu çalışma ilişkilerinin incelenmesi bizlere ne tür bir özneye doğru dönüşmekte olduğumuza ve aslında politik bir sorun olarak bununla nasıl mücadele etmemiz gerektiğine dair önemli teorik ipuçları verebilir.

II. Michel Foucault: İktidar, Özne, Yönetimsellik ve Neoliberalizm Üzerine

Foucault'nun tüm çalışmalarındaki temel sorunsalın, özellikle tarihsel ve felsefi bir bakış açısıyla, iktidar ve özne arasındaki ilişkiler olduğu söylenebilir. Ele aldığımız konu açısından, öncelikle, onun iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmasının bazı temel özelliklerinin kısaca vurgulanması yararlı olacaktır. Foucault'ya göre iktidar, bireyi kategorize ederek, bireyselliğiyle

belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder, bireyleri doğrudan özne yapar (2005: 63). İktidar, öznenin kuruluşuna içkin ve onun mümkün eylemlilik alanını yapılandıran bir ilişki biçimidir ve onu karakterize eden şey bir yasaklama, öznenin karşısına bir Yasa, “Yapmamalısın” biçimiyle bir bastırma ve yasaklama olarak çıkma değildir (2005:141). Foucault, insanların iktidarlara aracılığıyla nasıl özneye dönüştürüldüklerini, iktidarın öznenin kuruluş sürecine (suç, delilik, cinsellik vb. alanları inceleyerek) nasıl içkin olduğunu ve asıl olarak “kendilik ahlakı ve pratiği” dediği (2005: 285) öznenin özne olma anında nasıl işbaşında olduğunu göstermeyi amaçlar. Özetle Foucaultcu anlamda iktidar, negatif değil, pozitifdir.

İkincisi, iktidar kesinlikle bir töz olarak anlaşılmalıdır. İktidar bir kurum, yapı ya da sahip olduğumuz tözsel bir kuvvet değildir. İktidar Foucault’nun verili bir toplumda var olan bir etkileşim tarzı ve karmaşık stratejik bir duruma verdiği isimdir. (2005: 73) Bu nedenle iktidar yerine daha çok iktidar ilişkilerinden söz etmeyi yeğler. Bu ilişkisellik nedeniyle iktidarın genel geçer bir tanımı olanaksızdır. Özü olamayan, ortaya çıktığı durum ve ilişkilere göre farklı biçimlerde uygulanan bir ilişkisellik iktidar, yani taraflar arasındaki ilişkinin almış olduğu biçimdir. Bu bağlamda her yerde hazır ve nazır, (“İktidar her yerdedir, her şeyi kapsadığından değil, her yerden geldiğinden her yerdedir.” Foucault, 2003:72) çoğul ve değişken olan iktidar ilişkileri, malik olunamazdır; karşı çıkılacak, sahip olunacak bir iktidar kaynağı ya da merkezi yoktur. İktidar bütün toplumsal ağlar boyunca kök salar, toplumsalın en ücra kanallarında bile akışkan ve dağıntık biçimde işler (Bu biçimde kavramsallaştırılan iktidar ilişkilerinin özlu bir eleştirisi için bkz. Zizek,

Son olarak, iktidar bizzat tarafların eylemleri ile ilgili bir ilişkidir. Bu anlamıyla sadece taraflar arasında değil, Foucault’nun dispozitif (“Dispozitif; söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari tasarruflar, bilimsel, felsefi, ahlaki önermelerden oluşan heterojen bütünlük; bu söylemsel ve söylemsel olmayan öğeler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu sistemlerdir” Foucault, 2000: 119-120. “[Dispozitif] birbirinden ayrışık, ancak bir birlik oluşturan tüm bu elemanların arasına yerleştirilebilen bir ağıdır.” Level, 2012: 65) olarak kavramsallaştırdığı sistemsel ağlar üzerinden gerçekleşen, bazılarının başkaları üzerindeki eyleminin kipidir. (Foucault, 2005: 72-73) Yani iktidar A’nın B’ye kendi istediğini doğrudan yaptırması değil, A’nın B’ye kendi isteğini B’nin isteği olarak yaptırması, başka bir ifadeyle, B’nin kendi istediğini yapmasını mümkün kılarak, (A’nın B’nin mümkün eylemlilikler alanını kurmasıyla) aslında A’nın istediğinin gerçekleştirilmesidir. İktidar, A’nın B’ye dair eyleminde değil, bu yönelme ile eşsürekli olarak B’nin eylemiyle, bu eylem vasıtasıyla B’nin özne olarak kuruluşu ile var olur. Özetle, “yönetmenin yönetimi” (*conduct of conduct*) olarak iktidar, belirli amaçlar doğrultusunda, davranışlarımız, arzularımız, gayelerimiz, çıkarlarımız ve düşüncelerimiz aracılığıyla, *eylemlerimiz üzerinde eylemde bulunduğu* (vurgu E.Ö), bu amaçla birçok aktörün, birbirinden farklı bilgi tekniklerini ve biçimlerini

kullandığı, hesaplanmış ve rasyonel bir eylemdir (Mitchell, 1999: 11). Bu noktada özne kavramının Batı dillerindeki çifte anlamının (*subject*) altını çizmek önemlidir: öznellik, hem özgür bir faili hem de bir iktidara tabi olmayı imler. Çok karmaşık etkileşimlerin var olduğu özne/tebaa teriminin (özneleştirme/nesneleştirme süreçlerinin) muğlaklığı bir madalyonun iki yüzü gibidir; yani canlı bir varlığı özneleştiren şey, Foucaultcu anlamda onun bir dispozitife bağlanarak veya Althusser’ci anlamda Devletin İdeolojik Aygıtlarının (DİA) “çağrısına” uyarak tabi hale gelmesidir. (Zizek, 2013: 503) Dolayısıyla, özne/tebaa, asla bir töz kategorisi değil, kendisini bir dispozitife/DİA’ya bağlayan tarihsel ve toplumsal ilişkiselliğin kendisidir.

Bu özne/tebaa (özneleşme/nesneleşme) ilişkileri (“...nüfus öncelikle yönetimin nihai amacı olarak görülmeye başlar. Hükümranlığın tersine yönetimin nihai amacı yönetme ediminin kendisi değil; nüfusun refahı, nüfusun koşullarının iyileştirilmesi, zenginliğinin, yaşam süresinin, sağlığının vb. artmasıdır... Nüfus artık hükümranın iktidarından çok yönetimin amacını temsil etmektedir; nüfus ihtiyaçların, özlemlerin öznesidir, ama aynı zamanda, yönetimin elinde bir nesne durumundadır...” Foucault, 2000: 282) onun içinde ve onun aracılığıyla kendisini var ettiği yeni tip siyasi akılsallığı doğurmuştur. Foucault’nun yönetsellik olarak kavramsallaştırdığı bu yeni tip Akıl, hedefi sadece yasal, politik bir bireyler toplamı olarak değil, daha ziyade biyolojik bir toplumsal beden olarak tahayyül edilen nüfus (Lemke, 2013: 57) temel bilgi biçimi ekonomi politik ve esas teknik araçları güvenlik aygıtları olan, çok spesifik ama karmaşık iktidar biçiminin uygulanmasını sağlayan kurumlar, prosedürler, analizler ve düşünceler, hesaplar ve taktiklerden oluşan bir bütündür (Foucault, 2000: 285). Bu kavramı, yaygınlıkla kullanılan yönetim terimiyle karıştırmamak önemlidir; çünkü yukarıda açıklamaya çalıştığımız Foucaultcu iktidar kavramsallaştırmasında olduğu gibi bu doğrudan bir *kurumsallığın* ifadesi değil, insanların düşünce, arzu ve tutumlarını belirli bir çerçevede kurmaya, yönetmeye, yönlendirmeye, teşvik etmeye... yönelik usulleri imleyen akılsal *etkinliğin* adıdır ve hangi mekanizmaların, prosedürlerin, enstrümanların, taktiklerin, tekniklerin, teknoloji ve terminolojilerin kullanılacağına ilişkin bir yönetim “*tekhne*”sini; bu yönetsel pratiğin, hangi tür düşünce biçimlerini, bilgisini (*knowledge*), uzmanlığını, hesaplama ve strateji araçlarını kullanacağına ilişkin de bir yönetim “episteme”sini gerekli kılar (Mitchell, 1999: 31). Yani yönetsellik, özneleşme/nesneleşme süreçlerinin karmaşık ilişkiselliği içinde, eylemler üzerinde eylem olarak işleyerek bizzat öznenin kendisini nasıl yönettiğiyle (“kendilik teknolojisi”) ve bu yönetimin nasıl yönetildiği ile ilgilidir.

Foucault, son dönem çalışmalarında, neoliberalizmin, yukarıda açıklamaya çalıştığım bağlamlarda işleyen yeni bir yönetsellik kipi tesis ettiğini ve buna bağlı dispozitifler ile öznelliğin de dönüştüğünü ortaya koyar. Neoliberal özne, esasen, klasik liberalizmin hesapçı ve üretici öznesi değildir artık, halen oluşum halindeki kendine yatırım yapan “girişimci özne”dir. (Foucault, 2008: 226) Ona göre, klasik liberalizmde ana odak değiş-tokuş, takas ve

mücadele iken, neoliberalizmde rekabettir. (2008: 12) Ekonomik faaliyetlere odaklanma biçimlerindeki farklılıktan dolayı, neoliberal özne, tam anlamıyla rekabetçidir; tüm varoluş kipleriyle küresel rekabete gömülmüştür. O, sadece hesapçı, rasyonel bir “töz” değil, tutkuları, arzuları, çıkarları, hayalleri, gücü ve güçsüzlüğü, inanç ve tutumları olan; tüm bunları “sermaye”ye çevirebilen ve daha önemlisi yeni deneyimlere daima açık, sürekli oluşum halinde, “akışkan”, “geçici”, “esnek” bir canlı varlıktır. Bu neoliberal yönetimselliğin işleme koşulları artık aslen haklar, görevler ve yasalar değil, çıkarlar, arzular ve bunlara bağlı yatırım ve rekabettir. Sosyal ilişkiler paradigması ise, klasik liberalizmdeki ekonomik ve/veya sembolik, hesapçı piyasa özneleri üzerinden işleyen ve temelinde (en azından söylemsel olarak) mübadelenin eşitliğini varsayan bir tutum ve anlayış bütünüdür, rekabet, mücadele, savaş vb. kavramlar üzerinde temellenen, dolayısıyla özünde güç asimetrisinin mevcut olduğu bir momente evrilmektedir...

Neoliberal girişimci öznenin, küresel rekabet ilişkileri içinde çıkarları ve arzuları peşinde, kendine yatırım yaparken belirli bir eylem özgürlüğüne sahip olması gerekir. (Foucault, 2008: 63) Bu özgürlükler neoliberal yönetimselliğin dışında kalan, onu sınırlayan özgürlükler değil, daha çok onun stratejisinin bütünleyici parçalarıdır. Öznenin eylemlerini kısıtlamaz, onu disiplinize etmez, daha çok eylemlerin koşullarına etki eder (Bu konuda, Foucault'nun görüşlerini eksik ve yetersiz olarak değerlendiren ve daha ziyade Gilles Deleuze'un Foucault yorumundan beslenen M. Hardt ve A. Negri'nin -kabaca liberalizmden neoliberalizme dönüşüme tekabül eden- disiplin toplumundan kontrol toplumuna geçiş ve kontrol toplumundaki bio-iktidar analizleri için özellikle bkz. Hardt ve Negri, 2001: 47-56; 335-341); başka bir eylem üzerinde uygulanan eylem, üzerinde iktidar uygulanan kişiyi sadece rekabet eden stratejiler arasında seçim yapması anlamında “özgür” kılan eylem olarak. Neoliberal yönetimsellik bireyi kişisel olarak “özgür” bırakır, cesaretlendirir, yönlendirir, teşvik eder... ve tabii ki eşsüremliler olarak rekabetin toplumsal ilişkilerin temelini oluşturduğu yönündeki savlarla toplumsal gerçekliği de yaratır; girişim, yatırım, risk gibi fikirleri genelleştirip yaşamın her alanına, her gündelik ilişkiye yayar; her şey - şirketler, kurum ve kuruluşlar, devletler de dahil- çıkar ve rekabet mantığı içinde yönetilmeye başlar. *Dışarı*, alternatif yoktur; neoliberalizm, insanlara, farklı tip öznelliklerin var olmadığı bir yaşamın *içinden* özgürlükler vaat eder.

III. Neoliberal-Girişimci Öznenin İmali

Neoliberal yönetimselliğin tarihsel biçimlenişinin, öncelikle toplumun ekonomik örgütlenişindeki değişim (Kapitalizmde yaşanan bu türden değişimlerin ne ölçüde yeni ve önemli olup olmadığına dair, Marksist çevrelerde yoğun bir kuşku ve itirazın olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin bkz. Callinicos, 2001: 5.Bölüm) zemininde kavranması gerekir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümüne, genellikle post-fordizm olarak kavramsallaştırılan yeni emek dönüşüm süreçlerinin (Dönüşümün dinamiklerinin aslında ne olduğu, neden ortaya çıktığı, sonuçlarının ne olacağı vb. soruların yanıtları da oldukça tartışmalıdır. Örneğin, post-fordizm, daha yeni ve daha güçlü devrimci potansiyeller taşıması

bakımından olumlanmaktadır (A. Negri gibi); diğer yandan bu görece “olumlu” sürece yaşadığımız dönemde (ampirik ve nesnel olarak) sadece çekirdek ve az sayıdaki ayrıcalıklı işçinin dahil olabildiğine dikkat çeken, aslında durumun ömür boyu iş güvencesinden yoksun, umutsuz, büyük bir kitle yarattığının ve yapısal işsizlik sorununa yol açtığının altını çizen yaklaşımlar da mevcuttur (D. Harvey gibi) Konuya giriş niteliğinde yetkin bir derleme için bkz. Amin, 1995) bazı temel özelliklerini çok kısaca hatırlatarak başlayacağım. Daha sonra halen oluşum sürecinde ve nicel olarak azınlıkta olan, ancak nitel olarak toplumsal alandaki tüm öznellikleri neoliberal yönetimsellik bağlamında dönüştürmeye başlayan hegemonik post-fordist çalışanlar üzerinden, aslında bu neoliberal Aklın, hangi biçimlerde hepimizin yaşamları ve öznelliklerinin yapılanışına içkin biçimde işlediğini göstermeye çalışacağım. Çünkü neoliberal yönetimsellik, bir yandan, sermayenin artan hareketliliğini, üretimin merkezileşmesini, hareketli ve esnek post-fordist emeğin denetim altına alınmasını ve yeni sömürü biçimlerinin uygulanmasını içeren “tekhne”leri yapılandırırken, bir yandan da bu söz konusu neoliberal Aklı, tüm toplumsal alana, tüm yaşama yayarak yeni bir tip toplumsal özneyi/nesneyi (Neoliberal özne) inşa eder (Emeğin ve üretimin daha da toplumsallaşmasına bağlı olarak, üretim alanı ve toplumsal alanın, birbirinden ayrı ve farklı düzeyleri temsil ettiği yönündeki analizler artık yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, post-fordist çekirdek emekçi, post-fordist özne, neoliberal özne, girişimci özne vs. olarak bahsedeceğimiz öznellikler, aslında aynı Neoliberal yönetimselliğin, aynı Aklın yeni tip toplumsal özne/nesnelidir).

Post-fordizm, genel kabul gördüğü şekliyle, endüstriyel fabrika üretim yapısına özgü istikrarlı ve uzun süreli istihdam yapısından, esnek, hareketli, güvencesiz emek ilişkilerine geçişi tarif eder. Sürecin temel ve büyüklü kavramı olan “esnekliğin”, sayısal esneklik (İstihdam konusundaki bağlayıcı hukukun gevşetilmesi sayesinde çalışan sayısının gerektiği ve istenildiği anda değiştirilebilmesi anlamındadır. Bu durum çekirdek emek dışında kalan çoğunluğun ömür boyu iş güvencesinin yokluğu anlamını taşımaktadır; ayrıca, talebe ve piyasa koşullarına göre, şirket içi çalışılan gün ve saat sayısında da, yani çalışmanın zamanı anlamında da, bir esneklik anlamına gelir (yarı-zamanlı çalışmanın, eve iş götürmenin yaygınlaşması gibi), işlevsel esneklik (Kabaca, katı iş bölümü, yoğun uzmanlaşmanın yerine, emeğin amaç ve becerilerinin yaygınlaştırılıp üretim sürecindeki hareketliliğinin artırılmasıdır. Ekip çalışmaları, iş tanımının genişletilmesi ve yeni insan kaynakları yönetim tekniklerinin (eğitimler, performans değerlendirmeleri, iletişim programları, kalite çemberleri vb.) uygulanarak tek bir konuda uzmanlaşmış emek yerine, çoklu görev alabilen ve bu görevlere tam anlamıyla uyum sağlayabilen çalışanların yaratılmasıdır), ücret esnekliği (Ücret sistemlerinin esnekleştirilmesi, hem ücretlerdeki artış ve düşüşlerde bir esnekliği hem de performans değerlendirmeleri, prim sistemleri, cezalar gibi ek ücret sistemlerinin devreye konulmasını ifade eder. Bu husus, aynı zamanda, diğer tüm esneklik uygulamaları yanında, en önemli gücü toplu pazarlık, toplu sözleşme olan sendikal işçi örgütlenmelerini zayıflatmıştır), üretim esnekliği (Geleneksel ve maliyetli kabul edilen maddi üretimin büyük ve önemli bir kısmının, fason ve taşeronlara devredilerek dışsallaştırılmasıdır (dış kaynak kullanımı). Ayrıca, gelişmiş otomasyon ve bilgi teknolojilerinin, ticari bilgisayar yazılımlarının yaygın bir biçimde kullanılması da işletmelere büyük oranda esneklik kazandırmıştır), mekânsal esneklik (Sermayenin, gerektiğinde, üretim alanını, esnek olarak örgütleyemediği bölgelerden, bu tür esneklik türlerinden tam anlamıyla yararlanabileceği bölgelere doğru kaydırılmasıdır (üretim alanlarının coğrafi kayması) gibi çeşitli ve birbirleriyle bağlantılı türlerinin, çalışma hayatında gittikçe yaygınlaştığına tanıklık ediyoruz. (Belek, 1999; Harvey, 1999)

İşletmeler, süratle işe alınabilen ve işler bozulduğunda aynı süratle ve masrafsız bir biçimde işten çıkarılabilecek geçici ve/veya taşeron esnek istihdam ve/veya işgücü maliyetlerini düşürme gibi yöntemlerin yanı sıra, post-fordist çekirdek emekçiyi “insan sermayesi”ne dönüştürerek, bu kaynağın işletmelerin kâr kapasitelerine eklenmesine olanak sağlamıştır. Emek artık işletmeye dışsal bir “kaynak” değil, işletmenin genel sermayesine içsel bir unsur olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Kendi sermayesini yanında taşıyan, post-fordist emekçi, tüm bilgisi, birikimleri, deneyimleri, zekâsı, hayalgücü, duygusallığı, yenilikçiliği, yetenekleri, dirimselliği, entelektüel vasıfları, iletişimsel ve sosyal becerileri, arzuları, kişisel motivasyonu vs. ile işletme sermayesinin en önemli parçası olarak kabul edilir. Çünkü o, bireysel tüm kapasitesini çalışmaya katarak, artı-değer yaratır. Çoğunluğu, Hardt ve Negri’nin “maddi olmayan emek” (2004: 122; 2001: 302-306; Lazzarato, 2005: 227-246) olarak tarif ettiği yeni tip emek türünün içine giren post-fordist emekçi, hem şirket içinde hem de dışında enformasyon ve iletişim ağları arasında yaratıcı ilişkiler kurarak, fikirler, semboller, kodlar, metinler, dilsel figürler, imajlar üretir. Günümüz ekonomi dünyasında, imgelerin, imajların, algıların, iletişim ve enformasyonun, metaların maddi (üretim) yönüne ağır basmaya başladığı düşünüldüğünde, nihai üründe asıl büyük kârlılıkları yaratanların onlar olduğunu düşünebiliriz. (Klein, 2002: 2.Bölüm tamamı)

Oysa Fordist üretimde emekçiler şirkete ait değildi ve belli şartlara ve kipliklere göre düzenlenmiş saatlerde, iş sözleşmesinde açıkça tanımlanmış yükümlülükleri vardı. Şirket ve işçiler arasındaki ilişki özü itibarıyla çatışmaya dayanıyor ve taraflar arasında sürekli yinelenen pazarlık ödünleri gerektiriyordu. Şirket onların öznel katılımlarını talep etmezdi. (Gorz, 2001: 57-58) Bu bağlamda, Foucaultcu disiplinci iktidar, bedenleri fabrikanın kapalı alanı içine, yani üretim aygıtına hapsederek, gözetleyerek, onları sınırlandırma yoluyla işliyordu. Ve bu fordist fabrika, klasik liberal yönetimselliğinin *nesnesi*, uysallıkla çalışan, yararlı, tüketmeye hazır, verili politik ve yasal sınırlar içinde mübadeleci, hesapçı ve üretici liberal *öznenin* mekânıydı. Buna karşın, post-fordist “insan sermayesi”nin, yerine getirmesi gereken bütün faaliyetlere, tüm özneliği ile katılması, kendini tamamen adanması, şirket için kendi sınırlarını devamlı aşması, tüm motivasyonu ile kendisi için çalışır gibi şirket için çalışması, kendisi ve onu istihdam eden şirket arasındaki tüm mesafeyi ortadan kaldırması gerekir. Şirket ortağı gibi, sanki böyle davranmak içinden geliyormuş gibi çalışmalı, tüm kapasitesini seferber etmelidir. Bu durumda, çalışmaya katılan özne değildir artık, daha ziyade özneye katılan çalışmadır (Gorz, 2011: 18)

Neoliberal yönetimsellik, bu seferberlik halini, çalışan öznelere dağıtarak, tecrit ederek, bireyselleştirerek yaratır, özne ile işletme, işgücü ile sermaye arasındaki farklılıkların yok olduğu dispozitifler yaratarak, emekçileri, kendilerini, dayanışma ve kolektif örgütlenmeden fayda sağlayacak “işçi”ler olarak değil de “tek kişilik şirketler” olarak görmeye teşvik eder (Read, 2012: 87).

Emekçilerin kendilerini birer emekçi olarak değil, rekabetçi piyasada hizmet satan tek kişilik şirketler olarak görmesinin, çalışma ilişkilerini kökten değiştirmesi, hatta klasik ücret ilişkisini değiştirmesi bir yana, emekçilerin özneliğini inşa eden ve yöneten etkili bir özneleştirme stratejisidir neoliberal yönetimsellik. Her emekçi müşteri aramalıdır, piyasada kendine bir yer edinmelidir, bir fiyat saptamalıdır, kendi maliyetlerini yönetmeli, araştırma-geliştirme çalışması yapmalı ve kendini geliştirmelidir. Değerlendirilmeyi, yatırım yapılmayı, geliştirilmeyi bekleyen kendi sabit sermayesine sahip bir “şirket” olarak kişi, kendi girişiminin hayatta kalmasını ve rekabet edebilmesini sağlamak için, gereken neyse yapmaya hazır olmalıdır. Neoliberal yönetimselliğin mantığı gereği, ücret ilişkisi artık ortadan kaldırılabilir; emek, ticari değeri giderek daha keskin ölçülebilen bir “ürün” olduğundan, ücret sözleşmesinin yerini, “kendi kendinin şirketleri” ile bir sözleşmelilik ilişkisi alabilir (Dardot ve Laval, 2012: 374).

Post-fordist esnek işletme sürekli bir değişimin, hızlı ve sürekli farklılaşan piyasa taleplerine uyumun, organizasyonel anlamda bitmek tükenmek bilmeyen bir mükemmeliyet arayışının mekânıdır. Neoliberal çalışan özne de sürekli çalışarak ve kendisini yenileyerek bu yapıya ayak uydurmalıdır. Sürekli eğitimle kendini yetkinleştirmeli, tüm değişimlere ve olası sürprizlere karşı uyanık, hazır ve uyumlu olmalıdır. Kendinin girişimcisi olan çalışan öznenin beklenen nitelikler, öngörülemeyen olana karşı stresini yönetip, durumla baş edebilmesi, karşısına çıkan problemleri tanımlaması ve çözümlemesidir. İşlerin artık ne şekilde yapılacağı kesin olarak buyrulmayacağı bu dönemde, önemli olan öznenin tüm özneliği ile kendini işine vermesi ve önüne konulan hedefleri gerçekleştirme kapasitesidir. Neoliberal yönetimsellik, özneyi yaşamın her alanında hayatta kalabilmek için kendini sürekli güçlendirme yönünde kendi üzerinde olumlu etkilerde bulunmaya teşvik eder. Girişimci öznenin her faaliyeti, bir tür yatırım kararı gibi, kâr-zarar, fayda-maliyet, verimlilik hesaplarına tabi tutulur ve bir şirketin yönetilmesinde olduğu gibi her türlü sorumluluk ve risk kişiseldir. Neoliberal kendilik girişimden bahsetmek, ayrıca, kişinin kendi yaşamı üzerine tam anlamıyla hâkimiyet kurabileceği fikrine bağlanmayı gerektirir: kendi yaşamını yönlendirmek, yönetmek, uygun stratejiler oluşturarak arzularına ve ihtiyaçlarına göre yaşamına hâkim olmak (Son dönemlerde çok yaygınlaşan NLP (*neuro-linguistic programming*), yaşam koçluğu gibi programlar veya yoga gibi meditasyon teknikleri aslında hep, insanın kendine hâkimiyetini geliştirmeye yöneliktir. Kendi potansiyellerini tanıyarak (bir nevi kişisel SWOT [*strengths, weaknesses, opportunities and threats*] analizi) yaşamında net hedefler koymak, duygularına, stresine, sınırlarına, ilişkilerine hâkim olmak... Benliğini güçlendirmek, zor durumlardan etkilenmemek, pratik çözümler üretebilmek ve buna kendini inandırıp, kişisel motivasyonunu her zaman yukarıda tutmak...). Bu birey, her alanda kendi insan sermayesini azamileştirmeye çalışan, eski ekonomik insan gibi kendini yalnızca geleceğe yansıtmaya ve kârını, zararını hesaplamaya çalışmakla kalmayan, özellikle kendini sürekli dönüştürmek, daha iyi olmak, daima daha etkili olmak için kendi üzerinde çalışmaya çabalayan başarılı ve rekabetçi bireydir. Bu özneyi

ayırt eden şey, sonuçlarını ve performansını sürekli mükemmelleştirmeye yönelerek ilerlediği kendini iyileştirme sürecidir. Emek piyasasını, eğitim öğretim piyasasını kapsayan yeni paradigmlar “hayat boyu eğitim” ve “istihdam edilebilirlik” bunun önemli stratejik tarzlarıdır (Dardot ve Laval, 2012: 372). Eğitimden, sosyal yaşama, deneyimden, tüketim kalıplarına, oturduğu semtten çocuğunun gittiği okula kadar tüm yaşam alanında, herkes, kişisel sermayesini yaratacak, geliştirecek ve değer katacak yaşam stratejileri bulmak, eylem tarzları oluşturmak ve geliştirmek zorundadır. Çünkü neoliberal yönetimsellik, mücadeleyi, gücü, rekabetçiliği, canlılığı ve en önemlisi başarıyı ödüllendirir; rekabete ve daima güçlü olmaya endeksli, asla verili bir hukuki çerçeveye yetinmeyen, pragmatik, sorumlu ve rasyonel bir savaş dili üretir.

Neoliberal girişimcinin, bütün yaşamı çalışmaya ve değere katılmıştır. Mesai, sosyal yaşam, çalışma ve boş zaman, üretim, yeniden üretim, iş ve hayat vb. arasındaki sınırlar gittikçe muğlaklaşmaya başlamıştır (Marazzi, 2010: 42-49). Öncelikle kendinin bireysel girişimcisi, sermayesine bütün gün yatırım yapmak zorundadır. Çalışma ile çalışma dışı faaliyetlerinin hepsi kendi sermayesinin genişletilip değerli kılınmasına yöneliktir: bir çalışanın iş eğitimlerine katılması, dil öğrenmesi, bilgisayar kursuna gitmesi vb., yani tüm dinlenme ve boş zamanlarında kendi sermayesinin iş piyasasındaki fiyatını yükseltmeye yönelik faaliyetler. İkincisi yukarıda açıklamaya çalıştığım “maddi olmayan emeğin” niteliğiyle alakalıdır. Üretim, bir fikir bulmaya, bir tasarım yaratmaya, bir ilişki kurmaya vs. odaklandığı zaman iş zamanı yaşamın tüm zamanına yayılmaya başlar. Bir fikir ya da imaj insanın aklına sadece ofiste değil, duşta ya da rüyada da gelebilir (Hardt ve Negri, 2004: 126). Sermaye için arzular, duygular, iletişim biçimi, hayal gücü vb. bir yaşam biçimini oluşturan her şey üretken hale geldiğinden emeğin değeri gittikçe zaman ile değerlendirilmez hale gelir. Yani çalışanların performansları, asıl olarak şirkette geçirdikleri zaman ile değil, erişilen hedef ve sonuçların nitelikleri bağlamında ölçülür. Üçüncü ve sonuncu olarak, sermaye mantığının ve rekabet ilişkilerinin tüm toplumsal yaşama yayılmasından dolayı, yaşam zamanı, bütünüyle ekonomik hesaplamaların, değerlerin nüfuzu altına girer; hayatın kendisi bir *business* faaliyeti halini alır (Gorz, 2011: 21). Neoliberal yönetimsellik rekabet ve piyasa mantığını tüm toplumsal yaşama yayarak kendinin yönetilmesinin teşvik edilmesi yoluyla yönetimi temel strateji haline getirirken, kendinin yönetimi ve toplumların yönetimi arasında sağlam bir ilişki oluşturarak yeni toplumsal normlar, düzenlemeler, algılar, tutum ve davranış kalıpları inşa eder (De Gaulejac, toplumsal alana yayılan benzer süreçleri İşletme İdeolojisi olarak kavramsallaştırıp bireylerde ve toplumda yarattığı tahribatın eleştirel analizini sunuyor 2014).

Yukarıda neoliberal yönetimselliğin, öznelere dağıtarak, birbirlerinden tecrit ederek, bireyselleştirerek inşa ettiğinden bahsetmiştim. Bu, neoliberal yönetimselliğin *ethos*'udur. Her şey özelleştirilir, eskiden kamuyu oluşturan her şey, kurumlar, yapılar, sorunlar, meseleler özelleştirilir. (Read, 2012: 93) Neoliberal özne, tam anlamıyla bireyseldir; toplumsal rekabetin bütün

olumsuzlukları ile yalnız başına baş etmek zorundadır. Herkes kendisini, kendinin ve ailesinin sağlığından, zenginliğinden, devamlı gelişimden, başarıya ve mutlu olma kapasitesinden vs. azami derecede sorumlu hissetmelidir. Bireysel bir girişimci olarak tüm hayatı boyunca kendi insan sermayesini yönetebilmeli, buna devamlı yatırım yapmalıdır. Yaşamında hiçbir şey “iyi” gitmiyorsa, bu kendi suçudur, kendi eksikliğinden kaynaklıdır. Karşı karşıya kaldığı olumsuzluklarla baş edebilmek için, mevcut seçeneklerini gözden geçirip, yeni stratejiler geliştirerek kendi çözümlerini üretmelidir. Aynı olumsuzluklardan muzdarip olan diğer bireyler ile bir araya gelerek, hep birlikte, mümkün eylemlilikler alanını genişletmek ve/veya seçenekleri değiştirmek neoliberal özne için anlamsızdır. Bu bağlamda, girişimci özne hayatının tüm alanında riskler altındadır. Bu risklerin yönetimi de kesinlikle bireyseldir ve kendilik girişimine içseldir. Aynen bir şirket yönetimi gibi, gerektiğinde riskler almalı ancak kendi sermayesini de korumayı bilmelidir. Bu durum girişimci neoliberal özneyi, adeta bir “sigorta özne”sine dönüştürür. Kişisel risklerine dair rasyonel bir stratejik plan doğrultusunda; sağlıklı olsa da özel sağlık sigortası, çalışıyor olsa da özel işsizlik sigortası, emekliliği için özel emeklilik sigortası, mal varlığı için, çocuklarının geleceği için vs... Özetle, neoliberal özne, toplumsal risklere karşı kendini hazırlayan, kendisi ve ailesinin kaderinden azami derecede sorumlu kişidir (Özkazanç, 2011: 17).

Son olarak, neoliberal öznenin, “episteme”si birçok uzman (psikologlar, danışmanlar, insan kaynakları yöneticileri, koçlar, sosyal hizmet çalışanları vs.) tarafından üretilen çok çeşitli ruhsal sıkıntı ve bozukluktan muzdarip olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir. Bunların bazıları, yoğun stres ve taciz duygusu, anlam yitimi, depresyon, azla daha çok iş yapma mecburiyetine bağlı iç huzursuzluk, bireyselleşme, kültürel yaşamdan kopuş (De Gaulejac, 2014: 12-17), “karakter aşınması” (kişilik erozyonu) (Sennett, 2002), kolektif toplumsal bağların yokluğu ve ahlaki anlam kaybıdır (Başka bir çalışmanın konusu olacağını düşündüğüm, bu türden tıbbi ve psikolojik disiplinlerin, politik iktisat ve genel güvenlik söylemine eklenerek neoliberal yönetimselliği nasıl güçlü kıldığı meselesi ayrıca önemlidir).

IV. Ne Yapma(ma)lı veya Sonuç Yerine

Emeğin ve üretimin daha da toplumsallaşması ve derinleşmesine bağlı olarak, ilk önceleri, çalışma hayatındaki değişimler üzerinden gözlemleyebildiğimiz, yeni tip neoliberal özneliğin, artık tüm veçheleriyle birlikte, toplumsal alanın bütününe yayıldığı, her bireyin kişisel ve toplumsal yaşantısını dönüştürmeye başladığına tanıklık ediyoruz. Çünkü bu çalışmada göstermeye çalıştığım gibi, sermaye ilişkileri ve sömürü, sadece ekonomi-politik eksende, kabaca maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimi temelinde değil, buna bağlı yaşam tarzları ve özneliğin üretimi temelinde de varlık gösteriyor. Akademidekilerden kamu kurumlarındaki dönüşümlere, siyasi tavır alışımızdan aile içindeki iletişimimize kadar hemen hemen her alan, performans, rekabet, girişim, risk, yatırım gibi, daha önce kapitalist işletmeler

için kullanılan kavramlarla kuşatıldı ve bizler de (özne/tebaa) bu neoliberal kavramsal araçlarla düşünmeye, yaşama dair fikir ve tavır oluşturmaya başladık.

Burada amacım, neoliberalizme karşı geliştirilen ekonomi politik düzlemdeki eleştirel teorik yaklaşımları ve bu yönde pratik toplumsal mücadeleleri azımsamak, önemsizleştirmek değil elbette. Ancak, tüm bunlarla birlikte, tabi olma ve öznelliğimizin üretimiyle ilgili olarak “şimdilerde biz kimiz” sorusunun üzerinde düşünmenin de hayati önemde olduğunu düşünüyorum. Her şeyden önce kendimizi, “piyasa, rekabet vs. insanın doğasında vardır” önermesi ve/veya “yaşamın dayatması ve zorunluluklar” karşısındaki kaygılarımız doğrultusunda, piyasa risk ve olanaklarını idare eden girişimci bireyler olarak tanımlayıp, maruz bırakıldığımız süreci içselleştirdiğimiz sürece, önemli ve olumlu politik ve ekonomik dönüşümlerin hiçbir anlamı olmayabilir. Belki de asıl dikkat etmemiz gereken nokta, ilk ortaya çıktığında olumlu ve önemli sistem içi kazanımlar olarak kabul edilen dönüşümlerin, Foucault’nun iktidar ve direniş, yasa ve ihlali arasındaki ilişkisellik bağlamını göz önünde bulundurduğumuzda (direndiğimiz noktada tam da iktidarın öznelere haline geldiğimiz ve sistemi yeniden ürettiğimiz vs...), hedeflenenin tam aksi sonuçları da doğurabileceği ihtimalidir. Hatta bazen, reformist politik ve ekonomik mücadelelerden radikal sistemsel değişikliklere adım atabilmek için, yani her şeyi kazanmak için, her şeyi kaybettiğimiz düzeye inmeye hazır olmamız bile gerekebilir.

Bu noktada, bir yönetimsellik olarak neoliberalizmin eleştirisi asıl olarak, onu basit bir ideolojiye indirgeyerek, yani onun “doğru ve yanlışlığı”na, “hatalı” toplumsal kavrayışına, ürettiği ve yönettiği politikaların “başarısızlığı”na değil, asıl olarak onun “hakikati” nasıl ürettiğine, etkililiğine, özneliği ve toplumsal ilişkileri hangi biçim ve araçlar ile dönüştürdüğüne, yaşamlarımızın ve öznelliğimizin yapılışında içkin olarak nasıl yer aldığına odaklanmalıdır. İnsan doğası, dolayısıyla karşıt bir antropoloji iddiası geliştirmek yerine (örneğin girişimci değil dayanışmacı varlıklar), tarihsel ve toplumsal pratikler ve bu pratiklere anlam veren normların nasıl inşa edildiği sorgulanmalıdır. Neoliberal özgürlüklere cepheden karşı çıkmak değil, bireyin içerisine konduğu ve mümkün eylemlilikler içinde edimde bulunduğu alanın hangi biçimlerde inşa edildiğini sorgulamaktır. Daha da önemlisi, hâkim neoliberal *dispozitif* e özne konumlarından “direnen” stratejileri araştırmak değil, tüm bireysel kaygı, tasa ve umursamalarımızı bir kenara bırakıp, aslında tarihsel olan hâkim *dispozitif*’in kendisi içinde olası kırılma ve yok edilme yöntemleri üzerine düşündürmektir. Çünkü bu günlerde daha acil ihtiyacımız olan şey, belki kısa bir süre için “pasif” kalarak ve belki de bir geri adım atarak, *dispozitif*’lerin ötesindeki (başka bir ifadeyle neoliberalizm ve mevcut küresel kapitalist sistemin ötesinde) alternatif özneliğin mekân ve biçimlerini tahayyül edip dönüştürebilecek eleştirel teorik ve politik gücümüzü, nasıl ve ne yönde harekete geçirebileceğimiz üzerinde düşündürmektir.

Kaynaklar

- Aglietta, D. (1979), **The Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience**, Çev.: D. Fernbach, Londra: New Left Books.
- Althusser, L. (2000), **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Çev.: Y. Alp ve M. Özışık, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Amin, A. (ed.) (1995), **Post-Fordizm: A Reader**, Oxford: Blackwell.
- Belek, İ., (1999), **“Post-Kapitalist” Paradigmalar**, İstanbul: Sorun Yayınları.
- Braudel, F. (1991), **Maddi Medeniyet ve Kapitalizm**, Çev.: M. Özel, İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Callinicos, A. (2001), **Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri**, Çev.: Ş. Pala, İstanbul: Ayrıç Yayınları.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2012), **Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme**, Çev.: I. Ergüden, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- De Gaulejac, V. (2014), **İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum**, Çev.: Ö Erbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2000), **Entelektüelin Siyasi İşlevi**, Çev.:I. Ergüden, O. Akınhay ve F. Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2003), **Cinselliğin Tarihi**, Çev.: H. U. Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2005), **Özne ve İktidar**, Çev.: I. Ergüden ve O. Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2008), **The Birth of Biopolitics: Lecture at the College de France, 1978-1979**, Çev.: G. Burchell, New York: Palgrave.
- Gorz, A. (2001), **Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri**, Çev.: N. Tural, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gorz, A. (2011), **Maddesiz-Bilgi, Değer ve Sermaye**, Çev.: I. Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2001), **İmparatorluk**, Çev.: A.Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2004), **Çokluk- İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, Çev.: B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D. (1999), **Postmodernliğin Durumu-Kültürel Değişimin Kökenleri**, Çev.: S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2007), **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford: Oxford University Press.
- Jessop, B. (2005), **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, Çev.: B. Yazar ve A. Özkazanç, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jessua, C. (2005), **Kapitalizm**, Çev.: I. Ergüden, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

- Klein, N. (2002), **No Logo: Küresel Markalar Hedef Tahtasında**, Çev.: N. Uysal, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Lazzarato, M. (2005), “**Maddi Olmayan Emek**”, **İtalya’da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**, Çev.: S. Özer ve S. Gölenez, İstanbul: Otonom Yayıncılık: 227-246.
- Lazzarato, M. (2014), **Borçlandırılmış İnsanın İmali**, Çev.: M. Erşen, İstanbul: Açılım Kitap.
- Lemke, T. (2013), **Biyopolitika**, Çev.: U. Özmakas, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Level, J. (2012), **Foucault Sözlüğü**, Çev.: V. Urhan, İstanbul: Say Yayınları.
- Marazzi, C. (2010), **Sermaye ve Dil**, Çev.: A. Ergenç, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Miliband R., Poulantzas, N., Laclau, E. (1990), **Kapitalist Devlet Sorunu**, Çev.: Y. Berkman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mittchell, D. (1999), **Governmentality: Power and Rule in Modern Society**, Londra: Sage Publications.
- Özkazanç, A. (2011), **Neo-Liberal Tezahürler**, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Polanyi, K. (2003), **Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Çev.: A. Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Read, J. (2012), “**Homo Economicus’un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznelliğin Üretimi**”, Çev.: Ş. Öztürk, Cogito, Sayı: 71-72: 82-95.
- Read, J. (2013), **Sermayenin Mikropolitikası**, Çev.: A. D. Temiz, İstanbul: Metis Yayınları.
- Saint-Martin, D. (2000), **Building The Managerialist State, Consultants and the Politics of Public Sector Reform in Comparative Perspective**, Oxford: Oxford University Press.
- Sennett, R. (2002), **Karakter Aşınması-Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, Çev.: B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Streger, M.B. ve Roy, R.K. (2010), **Neoliberalism: A Very Short Introduction**, Londra: Oxford University Press.
- Şenses, F. (der.) (2013), **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma: Seçme Yazılar**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wallerstein, I. (2002), **Tarihsel Kapitalizm**, Çev.: N. Alpay, İstanbul: Metis Yayınları.
- Weiss, L. ve Hobson, J. M. (1999), **Devletler ve Ekonomik Kalkınma-Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz**, Çev.: K. Dündar, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Yeldan, E. (2002), “**Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler**”, Praksis, Sayı: 7: 22-48.
- Zizek, S. (2011), **Kırılğan Temas**, Çev.: T. Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Zizek, S. (2013), **Ahir Zamanlarda Yaşarken**, Çev.: E. Ünal, İstanbul: Metis Yayınları.